

เมรุนกหัสดีลิงค์:
รูปแบบ คติความเชื่อและพิธีกรรมแห่งชีวิตหลังความตายในภาคอีสาน
Meru Nokhasdilink:Forms, Beliefs and Rituals
of the Life After Death in the Northeast

ปาณิศา มีแสง

Panisa Meesang

คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Faculty of Buddhism, Mahachulalongkorn University

Corresponding Author Email: panisa2505000@gmail.com

Received July 29, 2021; Revised September 10, 2021; Accepted: September 11, 2021

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับการเผาศพของพระเถระชั้นผู้ใหญ่ในรูปแบบเมรุนกหัสดีลิงค์ พิธีกรรมเผาศพที่สะท้อนกระบวนการทางสังคมและวัฒนธรรมอีสาน ที่แตกต่างจากวัฒนธรรมอื่นในประเทศไทย พบว่าพิธีกรรมการเผาศพของพระเถระชั้นผู้ใหญ่ นั้นมีการเชื่อมโยงหลัก พระไตรลักษณ์ ในพระพุทธศาสนา คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ซึ่งเป็นสัจธรรมที่มนุษย์และสัตว์ไม่สามารถหนีพ้นจากความแก่ ความเจ็บ และความตายไปได้ ในงานพิธีกรรมเผาศพนี้มีนางสีดาผู้ฆ่านกหัสดีลิงค์เป็นตัวเอกที่แสดงในละครกลุ่มหนึ่งในพิธีกรรม ซึ่งแต่เดิมนั้นก็เคยมีการแสดงรูปแบบนี้มาแล้วในอดีตและได้นำกลับมาทำใหม่ เมื่อมีพระเถระชั้นผู้ใหญ่ได้ตายลง เมรุนกหัสดีลิงค์นี้ก็ได้ถูกสร้างขึ้นใหม่อีกครั้ง ซึ่งมีความหมายว่าท่านเป็นคนที่บุญบารมีมากและประกอบคุณงามความดี คือ หนทางแห่งกรรมดีอันจะนำไปสู่สุคติ เมรุนกหัสดีลิงค์ตัวล่าสุดนั้น ถูกสร้างขึ้นในพิธีกรรมการเผาศพหลวงพ่อกุณ ปริสุทโธ ตามความเชื่อที่ว่า สามารถนำดวงวิญญาณของผู้ตายไปสู่สวรรค์

คำสำคัญ: เมรุนกหัสดีลิงค์, คติความเชื่อ, ชีวิตหลังความตาย

Abstract

This article entitled to study the rituals related to the cremation of the senior monks in the form of a good-linked Meru Funeral ceremonies that reflect the social and cultural processes of Isan that is different from other cultures in Thailand It was

found that the cremation rituals of senior monks were linked to the principle of the Trinity in Buddhism, namely Anicca, Dukkha, Anatta, which is the truth that humans and animals cannot escape from aging, sickness, and death. At the funeral, Sita, who killed Nokhassadilink, was the protagonist in a group of dramas in the ritual. Which originally had been shown in this style in the past and has been reworked. When a senior monk has died, Meru Nokhassadilink was re-established. which means that he is a person who has a lot of merit and good deeds, it is the path of good karma that leads to bliss. In the last one, it was built at the funeral service of Luang Por Koon Parisuttho to bring the souls to heaven.

Keywords: Meru Nokhassadilink, Beliefs, Life after death

บทนำ

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้ให้ความหมายของความตายไว้ 2 ประเด็นคือ 1) ความตายหมายถึง การสูญสิ้นไปของชีวิตสรรพสัตว์ในภพหนึ่ง 2) ความตายหมายถึงการแตกสลายของชั้นทั้ง 5 หรือไม่ ก็ คือ การเปลี่ยนถ่ายจากร่างหนึ่งไปสู่ร่างหนึ่งของสรรพสัตว์ (พระพุทโธชยาจารย์, 2556) เป็น หลักธรรมที่เกี่ยวเนื่องกับพิธีกรรมการตายนั้น มีความสำคัญต่อมนุษย์ของเราเป็นอย่างมาก เพราะ มนุษย์ทุกคนเกิดมาในโลกจะต้องตกอยู่ในกฎแห่งกรรมชาติที่พระพุทธพจน์ตรัสสอนเกี่ยวกับธรรม นิยามหรือพระไตรลักษณ์ ใน อุปาทิสุตระ วรรคนี้ คือ 1. อนิจจัง สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง 2. ทุกขัง สังขารทั้งปวง คงทนอยู่ไม่ได้ 3. อนัตตา ธรรมทั้งปวง ไม่เป็นตัวตน (พระไตรปิฎก ฉบับที่ 12 ข้อที่ 286) อธิบายให้เข้าใจง่ายขึ้นก็คือ ไตรลักษณ์ คือ การเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และ ดับไป ทุกสิ่งในโลกนี้ ล้วน แล้วยอยู่ใน กฎไตรลักษณ์ด้วยกันทั้งสิ้น

แต่มนุษย์ถือว่า เป็นสัตว์ที่ประเสริฐกว่าสัตว์ทั้งหลาย มีวิวัฒธรรมประเพณีและพิธีกรรมต่าง ๆ มากมาย พัฒนาเกิดขึ้น โดยเฉพาะพิธีกรรมเกี่ยวกับการตาย เมื่อสุดท้ายของชีวิตมาถึง ซึ่งเป็นช่วง การเปลี่ยนผ่านของชีวิตจากความเป็นไปสู่อุบัติที่มนุษย์ที่ยังมีชีวิตอยู่ไม่สามารถจะรับรู้ได้เลยว่า ตายแล้วจะไปอยู่ ที่ไหน มนุษย์ผู้มีชีวิตอยู่ จึงมีหน้าที่ส่งวิญญาณในพิธีศพ นำส่งบุญกุศลไปให้แก่คน ตาย น้ำใจอันดีงามเช่นนี้ได้มีปรากฏในชนชาวอีสาน (ธีรานันโท, 2550) จะเห็นได้ว่า ชนชาวอีสานมี ความคิดที่เหมือนกันคือปรารถนาให้ผู้ตายไปแล้วนั้นได้ไปสู่สุคติและได้รับความสุขสบายในโลกหน้า ตามความเชื่อทางศาสนาพุทธเถรวาท

ประเพณีในพิธีศพยังเป็นเครื่องนึกคิดให้ผู้มีวิจรรย์ปัญญาได้หวนนึกขึ้นไตรตรอง ใ้ปลงเห็น สภาวะธรรมที่แท้จริง ทั้งนี้ย่อมเป็นกรณีที่ควรสรรเสริญที่แท้จริงซึ่งบรรพบุรุษครั้งโบราณได้จัดทำเข้าไว้ ความเชื่อหลักธรรมทางศาสนาได้เชื่อม ความสัมพันธ์ของความเชื่อและบริบททางสังคมของชาว จังหวัดอุบลราชธานี

คติความเชื่อเรื่อง “นกหัสติลิงค์” หนึ่งในสัตว์หิมพานต์ที่นิยมใช้ในการประกอบพิธีกรรมเพื่อเป็นพาหนะนำทางไปสู่สวรรค์ ที่สะท้อนระบบความคิด ความเชื่อ การเปรียบเทียบ การแทนค่า และบริบทของสังคมชาวจังหวัดอุบลราชธานี ผ่านพิธีกรรมและการสร้างปราสาทศพ เมรุนกหัสติลิงค์ ในปี 2482 พระยาอนุমানราชชน นักปราชญ์ทางวัฒนธรรมไทย เคยทำหนังสือถวาย สมเด็จพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ความว่า “ชาวเชียงใหม่ ทำศพโดยทำรูปนกหัสติลิงค์ น่าจะเอาอย่างมาจากอูตตรกุรุ (คืออินเดีย)” กรมพระยานริศราประทานคำตอบว่า “ประเพณีจากอินเดียมาสู่เขมร จากเขมรเข้ามาไทยภาคอีสาน แล้วทางพายัพจึงเอาอย่างมาจากอีสาน” นับเป็นการเปิดประเด็นว่าด้วยการเลื่อนไหลถ่ายเททางวัฒนธรรมของ “เมรุนกหัสติลิงค์” ที่น่าสนใจยิ่งนัก ควรค่าที่คนรุ่นหลังจะทำการศึกษาค้นคว้า เพื่อการต่อยอดทางความรู้ความเข้าใจใน “วัฒนธรรมร่วม” ของชาวอุษาคเนย์อย่างลึกซึ้ง (ธีรภาพ โลหิตกุล, 2562)

นอกจากนี้ หลังพุทธกาลก็ยังมีบันทึกว่า นกหัสติลิงค์เคยปรากฏตัวขึ้นอีกครั้งในฐานะผู้ช่วยพระอนุสิสสฤๅษี สร้างนครหรือภูโยชโย (เพ็ญสุภา สุขคตะ, 2562) เนื่องด้วยมีความผูกพันกับศาสนาพุทธมาช้านาน นกชนิดนี้จึงมักปรากฏตัวอยู่บ่อยครั้งเมื่อมีเรื่องราวเกี่ยวกับชีวิตและความตายเกิดขึ้น

บทความนี้จึงต้องการนำเสนอลักษณะของการสื่อสารเรื่องชีวิตและความตายผ่านเมรุนกหัสติลิงค์ รูปแบบสถาปัตยกรรม เพื่อสะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างความตายกับพระพุทธศาสนาผ่านพิธีกรรมที่สืบทอดกันมาจนปัจจุบัน

แนวคิดเรื่องวิญญาณในภาคอีสาน

พิธีกรรมความเชื่อในงานศพ เป็นพิธีกรรมในช่วงสำคัญของชีวิต เป็นการเปลี่ยนผ่านของชีวิตจากความเป็นไปสู่ความตาย “พร้อมกันนั้นการตายเป็นสิ่งที่เราไม่สามารถจะหนีพ้นไปได้ และไม่สามารถล่วงรู้ได้ว่ามันจะมาถึงเราเมื่อใด” ในหลักธรรมคัมภีร์อังคุตตรนิกาย ติกนิบาตร (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 20 ข้อ 36 หน้า 191-195) ผู้ที่เป็นญาติหรือบุคคลรอบข้างก็นำศพอันปราศจากจิต ไปเผา หรือทำฌาปนกิจ (ทำกิจคือการเผา)

คำว่า ฌาปนกิจ (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2535) นี้มีในพระไตรปิฎก ซึ่งก็เป็นการเผาศพธรรมดา พราหมณ์ ทำฌาปนกิจสรีระมาจนพ้นแล้ว ได้มีแต่การร้องไห้ เป็นเบื้องหน้า ไปที่ป่าช้า ทุกวัน ๆ ร้องไห้พลางบ่นพลางว่า “เจ้าลูกคนเดียวของพ่ออยู่ที่ไหน เจ้าลูกคนเดียวของพ่ออยู่ที่ไหน” (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2535) ไม่นานหนอ กายนี้จักนอนทับแผ่นดิน กายนี้ มีวิญญาณไปปราศ อันบุคคลทั้งแล้ว ราวกับท่อนไม้ ไม่มีประโยชน์ฉนั้น และสิ่งที่จะเป็นประโยชน์แก่ผู้ที่ละจากโลกนี้ไปแล้วคือการทำบุญอุทิศส่วนกุศลไปให้ ชีวิต คือ ไตรลักษณ์ เป็นกฎสำคัญแห่งธรรมชาติ ซึ่งมีลักษณะ 3 อย่าง คือ 1. อนิจจัง ความไม่เที่ยง 2. ทุกขัง ความทนอยู่ไม่ได้ 3. อนัตตา ความไม่ใช่ตัวตน ที่เป็นไปตาม กฎไตรลักษณ์ พระพุทธองค์จึงทรงสอนทุกคนมีความตายเป็นที่สุด เมื่อมีสติระลึกได้แบบนี้ ก็จะเป็นเหตุทำให้ชีวิตสงบสุขมากขึ้น การนึกถึงความตายเรียกว่า มรณานุสติผู้เจริญมรณานุสติ เมื่อนึก

ถึงความตายจนเคยชินแล้ว ย่อมเป็นผู้ไม่หวาดสะดุ้งตกใจกลัว ความตายย่อมกล้าหาญที่จะเผชิญหน้ากับความตาย อย่างไม่พรั่นพรึงคลายความ ยึดมั่นถือมั่นลงได้

จากแนวคิดดังกล่าวนี้สะท้อนให้เห็นผ่านรูปแบบความเชื่อเรื่องวิญญาณ ดังนี้

1. **ความเชื่อเรื่องขวัญ** ตามข้อมูลทางประวัติศาสตร์ ขวัญเป็นความเชื่อเดิมที่ถูกกล่าวถึงทุกชาติพันธุ์ในอุษาคเนย์มากกว่า 3,000 ปี โดยจะเห็นได้จากสัญญาที่เชื่อมโยงความเชื่อเรื่องขวัญ เช่น หน้ากลองทองโมระทีกที่สร้างขึ้นเมื่อประมาณ 3,500 ปีที่ผ่านมา สอดคล้องกับความเชื่อเรื่องแถบในวัฒนธรรมอีสาน (สุจิตต์ วงศ์เทศ, 2562) ตามความเชื่อเรื่องผีของชาวอีสาน มีส่วนเข้าไปเกี่ยวข้องกับ ป่า เขา ไร่ นา และหมู่บ้าน สันเกตได้จาก การมีพิธีกรรมทำบุญให้ผีอย่างสม่ำเสมอ เกือบตลอดทั้งปี หรือเมื่อมีเหตุการณ์ที่ผิดปกติเกิดขึ้น เป็นเหตุการณ์เฉพาะหน้าก็จะมี การบนบาน ขอขมาต่อญาติ วิญญาณ เพื่อเป็นการเรียกขวัญและกำลังใจของตนกลับคืนมาจึงสันนิษฐานว่า ขวัญคือวิญญาณ ในภาษาอังกฤษเรียกว่า soul เมื่อไทยนับถือพระพุทธศาสนา และพระพุทธศาสนาปฏิเสธเรื่องอัตตา หรือ soul ในตัวบุคคล ซึ่งถือว่าเป็นสิ่งไม่ถาวรว่าไม่มี คนไทยจึงเปลี่ยนความเชื่อเรื่องขวัญให้เป็น วิญญาณ ซึ่งแปลว่าความรู้สึกตัวเท่านั้น นอกจากนี้ยังพบว่า คำว่าขวัญจากพจนานุกรมภาษาไทยถิ่นต่าง ๆ มีความหมายตรงกัน คือ ผีประจำตัวคนและสิ่งต่าง ๆ มาแต่กำเนิดตามความเชื่อของคนไทย แต่โบราณนั้น ขวัญมีประจำกับคนทุกคน สัตว์และพืชทุกชนิด ตลอดจนบ้านและเมืองด้วย แต่คนจัดพิธีทำขวัญให้แก่สัตว์เฉพาะ ช้าง ม้า วัว ควาย เพราะสัตว์ดังกล่าวมีความสำคัญกับชีวิตชาวไทยในทาง เศรษฐกิจ และการที่เชื่อว่าเสารือน เรือ และเกวียนมีขวัญประจำ ก็เพราะสิ่งเหล่านี้มาจากต้นไม้ซึ่ง เป็นสิ่งมีชีวิต (ประคอง นิมมานเหมินท์, 2560)

2. **ความเชื่อเรื่องผี** พระอริยานุวัตร เขมจารีเถระ ได้กล่าวไว้ในหนังสือเรื่อง “คติความเชื่อของชาวอีสาน” ว่า เมื่อมีความกลัวต่ออันตรายเกิดขึ้น จึงเกิดความกังวลต่อความปลอดภัยในชีวิต เป็นเหตุให้เกิดความเชื่อเรื่องผีสาว นางไม้เทวดา มีการบูชาอ่อนนออน เพื่อหวังให้ช่วยป้องกันรักษาให้ เกิดความปลอดภัยการอ่อนนออนบูชาเจ้าป่าเจ้าเขา ซึ่งเชื่อกันว่า มีเทวดาอยู่ทั่วไป หวังเพื่อจะให้ คุ่มครองและรักษาชีวิตของตนเพื่อความอยู่รอดแห่งชีวิตจึงเกิดคติความเชื่อ เพื่อพ้นภัยอันตรายจึงเกิด คติความนับถือเพื่อความ เป็นอยู่สบายจึงเกิดคติความเลื่อมใส (พระอริยานุวัตร เขมจารีเถระ, 2536) คนอีสานนับถือวิญญาณบรรพบุรุษคือผีปู่ตาและผีฟ้า คือ แถน ควบคู่ไปกับการนับถือพระพุทธศาสนา ฉะนั้นในแต่ละหมู่บ้านทางภาคอีสาน จะต้อง มี “ดอนปู่ตา” ซึ่งเป็นที่ดอน มีต้นไม้ใหญ่ไม่ไกลจาก หมู่บ้านนัก สำหรับคนอีสาน ผีคือวิญญาณของผู้ที่ล่วงลับไปแล้ว หรือที่มีอยู่แล้วโดยไม่ทราบว่ามีมา แต่เมื่อใดหรือมีมาอย่างไร ผีเหล่านี้ประกอบด้วยผีประเภทต่าง ๆ เช่น ผีนา ผีป่า ผีเขา ผีบ้าน ผี หมู่บ้าน ผีปู่ตายาย ผีฟ้า ผีแถน และผีอื่น ๆ หรือแม้กระทั่งผีที่เกิดจากการกระทำของบุคคล เช่น ผี ปอบ ความเชื่อเรื่องผีอันเป็นความเชื่อที่มีมาแต่เดิม ผสมผสานกับความเชื่อในพระพุทธศาสนา จน แทบจะแยกกันไม่ออกว่าพิธีกรรมใดเกิดจากความเชื่อในพระพุทธศาสนา หรือพิธีกรรมใดเกิดจาก ความเชื่อเรื่องผี

ความเชื่อเรื่องผีของชาวอีสานเข้ามาผูกพันในการประกอบอาชีพ ซึ่งว่ามีความสำคัญต่อการ ดำเนินชีวิตของชาวอีสาน การทำนาอันเป็นอาชีพที่ขึ้นอยู่กับสภาพของธรรมชาติดินฟ้าอากาศ จะ

ได้ผลหรือไม่ได้ผลขึ้นอยู่กับธรรมชาติ และสิ่งนี้นับว่ามีความสำคัญต่อการทำนาก็คือน้ำ น้ำที่ได้จากน้ำฝน ซึ่งชาวอีสานเชื่อว่าผีเป็นผู้คอยบันดาลให้ฝนตก ฝนจะตกต้องตามฤดูกาลหรือไม่ มีน้ำเพียงพอหรือไม่ ขึ้นอยู่กับอำนาจบันดาลของผีแถน ก่อนลงมือทำนาเมื่อเข้าฤดูฝนจึงต้องมีพิธีกรรมขอฝนจากผีแถน เพื่อให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล มีน้ำมากพอที่จะได้ทำนา เมื่อได้น้ำฝนแล้ว ก่อนลงมือหว่านข้าวกล้าก็จะมีพิธีไหว้ผีระจำที่นา หรือที่ชาวบ้านเรียกว่าผีตาแฮก เพื่อข้าวกล้าจะได้เจริญงอกงามไม่ถูกรบกวนจากศัตรูข้าว ได้ข้าวเต็มเม็ดเต็มหน่วย เพื่อความอยู่รอดในการดำเนินชีวิต เมื่อถึงฤดูเก็บเกี่ยวก็มีพิธีสู่ขวัญลานนวดข้าว สู่ขวัญข้าวเพื่อเป็นสิริมงคลมีข้าวได้พอกินตลอดปี ก่อนที่จะถึงฤดูกาลทำนาในปีต่อไป ซึ่งล้วนแต่เป็นความเชื่อที่เกี่ยวกับผีทั้งสิ้น พระอริยานุวัตร เขมจารีเถระ, 2536)

ผีเป็นสัญลักษณ์แทนอำนาจเหนือธรรมชาติที่ชาวอีสานให้ความสำคัญมาก เพราะผีผูกพันอยู่กับการดำเนินชีวิต พอแรกเกิดชีวิตก็ผูกพันกับผีทันที คือมีพิธีการสู่ขวัญเด็กแรกเกิด (มนตรี โคตรคันทา, 2561) เพื่อให้ผีที่เชื่อว่าเป็นผีร้ายไม่ให้มาทำลายชีวิตที่จะเติบโตต่อไปในวันข้างหน้า และให้ผีที่ดีมาคุ้มครองปกป้องรักษาให้เป็นคนดีมีความเจริญ มีวิถีทางในการดำเนินชีวิตที่ดีในกายภาคหน้า เมื่อเจริญวัยขึ้นการดำเนินชีวิตตามฮีตตามคอง (บรรจง จิตตโกโร, 2559) อันเป็นหลักปฏิบัติในการดำเนินชีวิตของชาวอีสานแต่อดีต

อำนาจเหนือธรรมชาติที่เกี่ยวกับความเชื่อเรื่องผียังเข้ามาเกี่ยวข้องกับชีวิตของชาวอีสาน แม้กระทั่งวาระสุดท้ายของชีวิต เมื่อมีคนตายชาวอีสานจะมีพิธีกรรมเกี่ยวกับการส่งวิญญาณของผู้ที่จากไปให้ไปสู่ภพที่มีแต่ความสงบสุข ดินแดนที่ชาวอีสานเชื่อว่ามีความสุขก็คือสวรรค์ จากความเชื่อที่ว่าถ้าได้ทำบุญให้ผู้ตายแล้ว ผู้ตายจะไปมีสุขอยู่บนสวรรค์น่าจะส่งผลมายังญาติพี่น้องที่อยู่ข้างหลัง คือช่วยให้คลายทุกข์โศกจากการจากไปของญาติที่เสียชีวิต ถึงแม้เขาจะจากไปแต่ก็ไปพบกับความสุขอยู่บนสวรรค์ ซึ่งเป็นดินแดนที่มีแต่ความสุข สงบ สบาย แม้ผู้ตายจะตายไปนานแล้วก็ตาม ดังเช่นการจัดพิธีงานศพบนนักษัตรดิถี จึงเป็นพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องเนื่องจากความเชื่อเมื่อมีคนตายของคนผู้ที่มีบุญมาก ชาวอีสานจะมีพิธีกรรมเกี่ยวกับการส่งวิญญาณของผู้ที่จากไปให้ไปสู่ภพที่มีแต่ความสงบสุข ดินแดนที่ชาวอีสานเชื่อว่ามีความสุขก็คือสวรรค์ที่มีนักษัตรดิถีเป็นสัตว์พาหนะนำทางไปสู่สวรรค์ได้

3. ความเชื่อเรื่องสัตว์พาหนะนำดวงวิญญาณ เป็นการเชื่อเรื่องนักษัตรดิถี เป็นความเชื่อที่ปรากฏตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 10-13 ในแผ่นดินสุวรรณภูมิ โดยสิ่งที่ปรากฏนั้นเป็นจินตนาการของชุมชน โดยอาศัยคัมภีร์จักกวัตทีปนี (สุภาพรรณ ณ บางช้าง, 2552) ซึ่งเป็นคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาที่พยายามอธิบายเรื่องราวของโลกและจักรวาล โดยเฉพาะเรื่องป่าหิมพานต์ โดยในป่าดังกล่าวยังได้มีการแบ่งสัตว์ไว้อย่างหลากหลาย เช่น กุญชรวาริ นรสิงห์ เหมราช มังกรวิหค คชสีห์ กิณนร กิณรี นางเงือกและนักษัตรดิถี จากบทบาทที่โดดเด่นของวรรณกรรมทางพุทธศาสนา ที่สามารถหล่อหลอม

18 วารสารวิชาการสถาบันพัฒนาพระวิทยากร ปีที่ 4 ฉบับที่ 2 (กรกฎาคม-ธันวาคม 2564)

จินตนาการของช่าง ถูกการปรุงแต่ง ให้เหนือธรรมชาติทั้งรูปลักษณ์และปาฏิหาริย์ เพื่อจะรับความชอบธรรม ในบทบาท ที่ถูกกำหนดขึ้น เพื่อรับใช้สังคมสืบต่อไป คำว่า “หัตถ์ลึงค์” มีความหมายใน สารานุกรมอีสาน ไว้ว่า

หัตถ์ลึงค์ คือ นกที่มีรูปร่างเหมือนช่าง เป็นนกขนาดใหญ่มีกล่าวไว้ในธรรมบทภาค 2 ว่า พระเจ้าปรีชาธรรมะ เจ้าเมืองนครโกสัมพี ในประเทศอินเดียพระองค์อยู่บนปราสาทชั้นสูงสุดกับพระมเหสีพระมเหสีมีครรภ์จวนประสูติ ขณะบรรทมห่มผ้าสีแดง นกหัตถ์ลึงค์บินมาพบเข้าสำคัญว่าเป็นก้อนเนื้อ จึงบินมาโอบเอาพระมเหสีเห็นฟ้าขึ้นไปบนอากาศ และบินลงนำพระมเหสีวางไว้บนคาคบต้นไทรใหญ่ในป่าหิมพานต์ เมื่อถึงเวลาจวนสว่างเกิดลมพายุพัดพาฝนตกกระหน่ำลงมา พระนางประสูติพระโอรสบนต้นไทรใหญ่นั้น จึงขนานนามพระโอรสว่า อุเทน เพราะเมื่อประสูติก็สว่างพอดี คำว่าอุเทนหรืออุทัย คือ เวลาจวนสว่าง เมื่อพระอุเทนซึ่งเป็นโอรสได้เสวยราชในเมืองโกสัมพี สืบต่อจากพระบิดาแล้ว จึงได้รับพระมารดากลับคืนมา อยู่ในนครโกสัมพีดังเดิม ครั้นเมื่อพระมารดาสวรรคต พระอุเทนได้จัดพิธีเผาพระบรมศพ โดยนำนกหัตถ์ลึงค์ตัวนั้น มารองพระบรมศพพระมารดาและทำพิธีเผาไปพร้อมกัน การที่นำนกหัตถ์ลึงค์มาเผาก็เพราะเกี่ยวข้องกับพระมารดาดังกล่าว (ปรีชา พิณทอง, 2532)

หัตถ์ลึงค์ คือ ธรรมเนียมเจ้าเมืองในภาคอีสาน เมื่อถึงแก่กรรมมักจัดงานพิธีศพเป็นการใหญ่โตมโหฬาร ทำเมรุเป็นรูปนกหัตถ์ลึงค์ เชื่อมโยงกับเรื่องพระอุเทนที่ได้จัดทำพระศพแก่พระมารดาในกรุงโกสัมพี เพื่อให้แตกต่างกว่าประชาชนคนธรรมดา และต่อมาก็มีพิธีศพของ พระตา พระวอ ตามประวัตินกหัตถ์ลึงค์ สำหรับจังหวัดอุบลราชธานีปรากฏว่า พระปฐมราชวงศา (คำผิง) พระพรหมราชวงศา (พรหม) พระปฐมราชวงศา (กุทอง) เจ้าเมืองอุบลทั้ง 3 นี้จัดทำศพแบบนกหัตถ์ลึงค์ ส่วนทางศาสนา ญา ท่านธรรมบาล วัดป่าน้อย พระครูวิโรจน์รัตโนบล วัดทุ่งศรีเมือง พระศรีธรรมวงศาจารย์วัดสุปัฏน และพระครูนวมกรรมโกวิท วัดมหาวนาราม ก็จัดทำพิธีกรรมศพแบบนกหัตถ์ลึงค์ (ทิตหมู มั่งม้วน, 2563)

จากการศึกษาของสมชาติ มณีโชติ (2556) ได้ยกศัพท์คำว่า นกหัตถ์ลึงค์ ออกเป็น 2 คำ คือ หัตถ์ (หรือหัตถ์ดิน) มีความหมายว่า ผู้ใช้วงแทนมือ หรือผู้ใช้มือ ลึงค์ (หรือลึงค์) มีความหมายถึง เครื่องหมายทางเพศชายเมื่อรวมความหมายแล้วหมายถึง นกที่มีหมายเป็นช่างเป็นองค์ประกอบสำคัญ ซึ่งในที่นี้ คือ นกที่มีหัวเป็นช่าง หรือ นกที่มีงวงที่ปากเป็นงาช้างที่มองเห็นได้ชัดเจน หรือนกผู้มีงวงเป็นช่าง หรือครึ่งนกครึ่งช่าง เนื่องจากนกหัตถ์ลึงค์เป็นสัตว์หิมพานต์ ที่มีลักษณะตัวเป็นนกที่มีงวงและใบหูเป็นช่าง ดังนั้นคติความเชื่อเรื่องนกหัตถ์ลึงค์มีความเกี่ยวข้องอยู่กับสัตว์ต่าง ๆ ในคติความเชื่อดังนี้คือ

1) คติความเชื่อเกี่ยวกับหงส์ จากคัมภีร์ที่เกี่ยวข้องกับศาสนาพราหมณ์-ฮินดูและพุทธศาสนาได้ใช้หงส์เป็นสื่อเกี่ยวกับความสูงส่ง ความดีงาม และความเป็นมงคลทั้งปวง หมายถึงท้องฟ้า หรือสวรรค์ (กาญจนา ชินนาค, 2549)

2) คติความเชื่อเกี่ยวกับครุฑ ตามคติไทยโบราณ เชื่อว่าครุฑเป็นพญาแห่งนกทั้งมวล และเป็นพาหนะของพระนารายณ์ ครุฑซึ่งเป็นพาหนะ เป็นรูปครุฑกางปีก และใช้เป็นสัญลักษณ์สำคัญเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ของไทยก็มีมาแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา (กาญจนา ชินนาค, 2549)

3) คติความเชื่อเกี่ยวกับช่าง คนไทยมีความเชื่อว่ามีมนุษย์เมื่อสิ้นชีพไปแล้ววิญญาณจะไปสิงอยู่ในร่างกายของสัตว์ต่าง ๆ ได้ และวิญญาณของสัตว์เมื่อล้มตายไปแล้วก็สามารถที่จะเข้ามาสิงอยู่ในร่างกายของมนุษย์ได้เช่นกัน ดังนั้นคนไทยจึงไม่มีใครฆ่าสัตว์ เพราะเกรงว่าจะไปฆ่าเอาสัตว์ที่มีวิญญาณของพี่น้องของตนเข้าไปสิงอยู่ และเชื่อกันว่าวิญญาณของพระเจ้าแผ่นดินหรือผู้กล้าหาญในการสงคราม เมื่อสังหารแตกดับลงแล้วก็จะเข้าไปสิงอยู่ในร่างกายของช่างเผือก ด้วยเหตุนี้เองคนไทยจึงนับถือช่างเผือกมาก (กาญจนา ชินนาค, 2549)

คัมภีร์ไตรภูมิภิกขาได้กล่าวถึงคติการปลงศพด้วยนกหัสติลิงค์ดังกล่าวกลับสอดคล้องกับเรื่องราวของพิธีศพของชาวอุดรกรูทวิปที่ว่า “แล้วจึงเอาไปวางไว้ในที่แจ้ง จะมีนกชนิดหนึ่ง ซึ่งบินทั่วไป ในแผ่นดินอุดรกรูทวิปนั้น มาคาบเอาศพไปยังรังนกนั้น เพื่อมิให้สกปรกแผ่นดิน นกนั้นบางทีก็คาบเอาไปทิ้งไว้ในแผ่นดินอื่น หรือทิ้งที่ฝั่งทะเลหรือชมพูทวีป นกนี้ต่างอาจารย์เรียกชื่อต่างกัน คือ นกหัสติลิงค์ นกอินทรี นกกด ที่ว่าคาบเอาศพไปนั้นบางอาจารย์ว่าไม่ได้คาบเอาศพไป แต่ใช้กรงเล็บคืบเอาไป” (พญาลิไทย, 2546) โดยอุดรกรูทวิป เป็นสถานที่ที่ได้รับการกล่าวถึงใน ไตรภูมิภิกขา ในฐานะหนึ่งในสี่ของทวีปในจักรวาลวิทยาแบบพุทธ อันประกอบด้วย ชมพูทวีป อมรโคยานทวีป บุรพวิเทหทวีป และอุดรกรูทวิป อุดรกรูทวิปได้รับการกล่าวถึงในฐานะพื้นที่พิเศษที่เป็นพื้นที่ในอุดมคติ จึงจะเห็นได้ว่า คนอีสานได้เข้าถึงเรื่องราวของไตรภูมิอย่างลึกซึ้ง และนำมาเป็นอุดมคติของชีวิต ถึงกับนำประเพณีการตายของชาวอุดรกรูทวิปอันเป็นทวีปอุดมคติของความเป็นมนุษย์ตามคติไตรภูมิ มาจำลองเป็นพิธีกรรมการตายของตนซึ่งเป็นชาวชมพูทวีป เพื่อมุ่งสู่โลกหลังความตายตามคติไตรภูมิที่ว่า

คนทั้งหลายในอุดรกรูทวิป เมื่อตายไปแล้วย่อมไม่ไปเกิดในจตุรบายทั้ง 4 คือ นรก เปรต อสุรกาย และสัตว์เดรัจฉานนั้นเลย แต่พวกเขาจะไปเกิดในที่ดี คือ สวรรค์ชั้นฟ้า เพราะว่าพวกเขาทั้งหลายเป็นผู้ที่ตั้งมั่นอยู่ในศีล 5 ตลอดเวลา เครื่องหมายคุณความดีของคนเหล่านั้นก็ยังไม่ปรากฏอยู่ไม่มีที่สิ้นสุดบริบูรณ์ตราบนับนี้ และอีกหนึ่งคติในคัมภีร์ไตรภูมิภิกขา คติความเชื่อเกี่ยวกับพระอินทร์และช่างเอราวัณผู้พิทักษ์พระพุทธศาสนา ช่างเอราวัณเป็นช่างที่มีขนาดใหญ่มาก ผิวกายสีขาวยุวก มีเศียร 33 เศียร ในคติโบราณเชื่อว่า บทบาทและหน้าที่อันสำคัญยิ่งของช่างเอราวัณ คือ เป็นพาหนะที่นำเสด็จพระอินทร์ไปยังสถานที่ต่าง ๆ ทั้งบนสวรรค์และโลกมนุษย์ เพื่อดูแลทุกข์สุขของชาวโลก (พญาลิไทย, 2546)

เมื่อนำคติความเชื่อที่เกี่ยวกับสัตว์ต่าง ๆ ซึ่งมีองค์ประกอบ ของร่างกายที่รวมกันเป็นตัวนกหัสติลิงค์แล้วจะเห็นได้ว่าเป็นการรวบรวม คติความเชื่อที่จะมาจากสัตว์หิมพานต์อันมีฤทธิ์เดชมากหลายตัว คือ ความเชื่อจากหงส์ ครุฑ และช่าง มารวมกัน ทำให้ดูประหนึ่งว่านกหัสติลิงค์นั้นเป็นนกที่มีคุณสมบัติที่เหนือกว่าสัตว์อื่น ๆ คือเป็นสัตว์ชั้นสูง เป็นผู้คุ้มครองอยู่บนฟ้า ซึ่งเป็นคุณสมบัติพิเศษที่ได้จากหงส์ และเป็นสัตว์ที่มีอำนาจมหาศาลอันเทียบได้กับดวงอาทิตย์และเป็นผู้ที่มีปีกแข็งแรงบินได้รวดเร็วอย่างเช่นครุฑ และมีพลังกำลังมหาศาลจากช่างจากองค์ประกอบด้าน คติความเชื่อดังกล่าวนี้เป็นตัวนกหัสติลิงค์ได้รับการยกย่องว่าเป็นสัตว์ในท้องฟ้าอันกว้างไกล มีความยิ่งใหญ่ครอบคลุมทั้งแผ่นดิน ฟ้า ผืนดิน และผืนน้ำซึ่งสามารถที่จะรองรับเอาดวงวิญญาณข้ามไปสู่สวรรค์ชั้นฟ้าได้นั่นเอง (กาญจนา ชินนาค, 2549)

จากข้อความที่พรรณนาดังกล่าวข้างต้นนั้น จะเห็นได้ว่าในทางคติธรรม มีแนวคิดมากมายที่ใช้ในการอธิบายพิธีกรรมการเผาศพแบบนกหัสติลิงค์ที่มีบทบาทต่อการสร้างสำนึกทางประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ของชาวอีสานในจังหวัดอุบลราชธานีในเรื่อง การสืบสานคติ ความเชื่อ พิธีกรรมงานเผาศพกับบทบาททางสืบทอดนกหัสติลิงค์ที่คงไว้ในตำนานเป็นประเพณีสืบต่อไป โดยเฉพาะพิธีกรรมงานเผาศพเป็นการแสดงความกตัญญูตเวทีแก่ผู้จากไปที่เรียกว่า “ทักษิณาทาน” ในพระไตรปิฎกเล่มที่ 22 ข้อที่ 37 หน้าที่ 486 (มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) โดยมีเป้าหมายเพื่อส่งดวงวิญญาณผู้วายชนม์ไปสู่สุคติตามความเชื่อทางพระพุทธศาสนา ซึ่งการจัดพิธีศพเจ้านายและพระสงฆ์จะตั้งสรีระร่างผู้ตายลงบนเมรุ นกหัสติลิงค์ ที่สูงใหญ่งดงามแตกต่างสามัญชน จากการศึกษาพบว่าแนวทางและรูปแบบการสืบสานคติความเชื่อและพิธีกรรมงานศพ ของพระเถระที่มีคุณลักษณะ ที่พึงประสงค์ของชุมชน ประกอบด้วย 1) ความเชื่อ การสงเคราะห์ผู้ตาย 2) ความไว้วางใจ การยอมรับและไว้วางใจของชุมชน 3) การสืบต่อ เป็นการถ่ายทอดความรู้สู่เชื่อสายและผู้ที่มีความสนใจ

แนวคิดเรื่องคติในการสร้างเมรุนกหัสติลิงค์ในภาคอีสาน

การเชื่อในหลักสังสารวัฏหรือชีวิตหลังความตาย จนเป็นมูลเหตุของการจัดพิธีกรรมการเผาศพ ตามคติ ความเชื่อที่ถือปฏิบัติกันมาตามลำดับ เพราะหากปฏิบัติต่อศพอย่างถูกต้องดวงวิญญาณของผู้ตายก็จะอยู่เป็นสุข ไม่กลับมาบวกรวนลูกหลาน ความเชื่อเกี่ยวกับพิธีกรรมหลังความตาย พิธีปลงศพด้วยนกหัสติลิงค์ของชาวอีสาน"พิธีกรรมการเผาศพด้วยนกหัสติลิงค์" ก่อนทำการเผา ของคนอีสานที่ปฏิบัติสืบทอดกันมา มีคำบอกเล่าที่เป็นมุขปาฐะอ้างว่า เป็นคติการปลงศพของเจ้าเมือง ซึ่งหาต้นเค้าความเชื่อมโยงได้ยาก เพราะเมื่อสืบค้นในตำนาน พงศาวดาร ของเมืองต่าง ๆ ที่มีพิธีกรรมการศพด้วยนกหัสติลิงค์ กลับไม่ปรากฏหลักฐานเก่าแก่ที่หนักแน่นน่าเชื่อถือ แต่คติการเผาศพด้วยนกหัสติลิงค์ กลับสอดคล้องกับเรื่องราวของพิธีศพของชาวอุตรดิตถ์หรือทวิปนนันคือ นกส่งวิญญาณ โดยมีคติในเรื่องนี้ดังนี้

1. คติความเชื่อเรื่องนกหัสติลิงค์ในภาคอีสาน แนวคิดเรื่องนี้มีหลายตำนานเริ่มจากเป็นวรรณกรรมถ่ายทอดแบบ “มุขปาฐะ” จากการวิเคราะห์ปริศนาธรรมเกี่ยวกับความตายของภาคอีสาน ได้พบว่ามีภารกิจหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนาประกอบเข้าไว้ที่บ่งบอกถึงความเชื่อในเรื่องของบาปบุญ ภาวนามี นรกสวรรค์ จึงมีประเพณีในการทำบุญอุทิศให้กับผู้ที่ตายไปแล้วเนื่องจากได้รับอิทธิพลของหลักธรรมคำสอน ทางพระพุทธศาสนา ทำให้ประเพณี ตลอดจนปริศนาธรรมยังคงอยู่และมีการสืบทอดกันต่อมา ในด้านความนิยมปริศนาธรรมถือว่าเป็นวรรณกรรมที่ทรงคุณค่าอันประเสริฐที่มีสาระสำคัญและประโยชน์ยิ่งแก่ชนชาวอีสานที่ยึดถือสืบทอดปฏิบัติเกี่ยวกับประเพณีการตายมาจนปัจจุบันประชาชนยึดหลักธรรมเป็นเครื่องเหนี่ยวจิตใจ เป็นคติธรรมคำสอนตามหลักพระพุทธศาสนาที่มุ่งสอนให้ผู้คนมุ่งละความชั่วทำความดี และทำจิตใจบริสุทธิ์ผ่องใส เบิกบานทำให้สังคมเกิดความ

สงบสุข และพัฒนาให้เจริญก้าวหน้าจากการสืบทอดในรูปของมุขปาฐะที่จำกัณมา สืบทอดกันมาเป็นความนิยม ทั้งเพื่อความสนุกสนานเพลิดเพลินในการทดสอบปัญญา เนื่องจากได้แฝงหลักธรรมอันประเสริฐ จึงทำให้ปริศนาธรรมเป็นมรดกตกทอดถึงคนรุ่นหลังของชาวอีสานเพื่อที่จะได้ศึกษาถึงภูมิปัญญาอันเลิศของบรรพบุรุษและรักษาไว้ได้อย่างยั่งยืนต่อไป (พระครูอุทัยปริยัติโกศล (เสถียร ยอดสว่างลย์), 2554)

ตำนานหนึ่งเล่าว่า นกหัสดีลิงค์บินมาจับคนที่ทุ่งหลวง ทุ่งปาง เมืองสุวรรณภูมิ เจ้าเมืองจึงให้ไปสืบหาผู้มีฝีมือในการฆ่านกหัสดีลิงค์จนไปถึงเมืองตักศิลา เจ้าเมืองตักศิลาได้มอบศรให้เจ้านางสีดาผู้เป็นราชิดาเจ้านางสีดาได้แผลงศรฆ่านกถึงแก่ความตาย เจ้าเมืองสุวรรณภูมิจึงเฆี่ยนและเกิดเป็นธรรมเนียมว่า เมื่อเจ้านายสิ้นชีวิต ให้สร้างเมรุรูปนกหัสดีลิงค์ เพื่อถวายพระเพลิง (Chanyut Suphakunpinyo, 2562) ส่วนตำนานฝ่ายจำปาศักดิ์ กล่าวว่า ในระหว่างพิธีศพเจ้าเมืองเชียงรุ่งแสนหวีฟ้าหรือตักศิลา มีนกหัสดีลิงค์บินมาแย่งพระศพไป จึงมีเจ้านางสีดาบุตรมหาราชครุ นางมีฝีมือในการยิงธนู ได้ตามไปยังธนูฆ่านกหัสดีลิงค์ตาย ชาวเมืองจึงได้ถวายพระเพลิงพร้อมกับซากนกหัสดีลิงค์นั้น จึงเป็นธรรมเนียมของเจ้านายเมืองอุบลราชธานีสืบแต่นั้นมา (Chanyut Suphakunpinyo, 2562)

ขณะที่บทความของ ดร.ฌอง บร็องก์ในปี พ.ศ.2447 สรุปความได้ว่า นางสุชาดาเป็นนมเหสีของพระอินทร์ ได้ลงมาจุติเป็นพระราชิดาของกษัตริย์เมืองตักศิลา ชื่อ “สีดา” เพื่อปราบนกหัสดีลิงค์ที่กำลังเข้ามาเช่นฆ่ามนุษย์และสัตว์โลก พระราชิดาสีดาอาสาไปสังหารนกหัสดีลิงค์ พระอินทร์จึงลงมาประทานคันศรและลูกธนู พร้อมอวยพรให้นางมีชัยชนะ นางสีดาได้ยิงศรไปปักอกนกหัสดีลิงค์ร่วงตกลงมาตาย กษัตริย์ตักศิลาจึงยกเมืองให้พระราชิดาสีดาครอบครอง พระนางครองเมืองได้ 2 ปี จึงเสด็จกลับไปเป็นนมเหสีพระอินทร์บนสวรรค์ (Chanyut Suphakunpinyo, 2562) เรื่องราวทั้ง 3 เรื่องนี้ แม้จะมีความแตกต่างกันในรายละเอียด แต่มีสาระสำคัญที่สอดคล้องกัน คือ นกหัสดีลิงค์เข้ามาสร้างความเดือดร้อนและนางสีดาเป็นผู้ยิงศรฆ่านกหัสดีลิงค์

ในหมู่ช่างจะเรียกชื่อนกหัสดีลิงค์ว่า นกอินทรี เพราะนกหัสดีลิงค์ สามารถขยับตา หู จมูก ลิ้น ภายใจ ซึ่งเปรียบเหมือน “อินทรี” คือร่างกายของเราที่ย่อมหวั่นไหว การฆ่านกหัสดีลิงค์ จึงถูกตีความเป็นคติธรรมทางศาสนาว่าเมื่อเจ้านางสีดาฆ่านกอินทรีให้ตายด้วย “ศร” ซึ่งเปรียบเหมือนการใช้ “คำสอน” ของพระพุทธเจ้าไปประหารกิเลส การฆ่านกอินทรีจึงเปรียบเทียบกับการที่พระมหาเถระ ได้ปฏิบัติตามพระธรรมคำสอนจนสามารถสงบระงับจากกิเลสที่มากกระทบนั่นเอง การสร้างเมรุนกหัสดีลิงค์ หรือเมรุนกอินทรี จึงนิยมสร้างถวายแก่พระมหาเถระที่เป็นพระสุปฏิปันโน ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ เพราะเป็นเรื่องที่แฝงด้วยปริศนาธรรมเกี่ยวกับการเอาชนะกิเลส (บุญพิทักษ์ เสนิบวรพิศ, 2562)

พิธีกรรมเผาศพด้วยนกหัสติลิงค์ครั้งนี้ เป็นการสอนมรดกธรรมขั้นสุดท้ายว่ามนุษย์ต้องตัดกิเลสให้ได้ ด้วยคำสอนของพระพุทธเจ้า เมื่อผ่านไปแล้วต้องเผา มันคือหลักอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เกิดขึ้นตั้งอยู่และดับไปนอกจากพิธีเผาศพใหญ่ที่ใช้เมรุนกหัสติลิงค์ในการปลงศพแล้ว ยังมีพิธีย่อยที่สำคัญรวมอยู่ด้วย เช่น พิธีกรรมฆ่านกหัสติลิงค์ที่เชื่อมโยงกับตำนานวีรกรรมของนางสีดาโดยมีผู้ตั้งข้อสังเกตว่า เจ้านางสีดา มีสถานะเป็นผีเมหะศักดิ์หรือวีรสตรีในสังคม เนื่องจากผู้ทำหน้าที่เป็น “นางเทียม” หรือร่างทรงนางสีดานั้นจะต้องเป็นผู้หญิงและต้องสืบเชื้อสายมาจากเจ้านางสีดาเท่านั้น (บุญพิทักษ์ เสนิบุรพทิศ, 2562) นกหัสติลิงค์ที่ใช้ในการทำศพนี้ยังมีผู้อธิบายเชื่อมโยงกับสังคมแบบ “ยูโทเปีย” หรือ “อุตตรกรูทวิป” เนื่องจากนกหัสติลิงค์มีหน้าที่คอยเก็บศพผู้เสียชีวิตเพื่อไม่ให้เกิดความสกปรกขึ้นในแผ่นดิน เป็นพิธีกรรมหลังความตายอย่างหนึ่งที่ถูกผสมระหว่างประเพณีท้องถิ่นของอุษาคเนย์กับประเพณีที่รับจากอินเดีย

2. พิธีกรรมนกหัสติลิงค์ในภาคอีสาน การกล่าวถึง พิธีกรรมการเผาศพนี้ปรากฏในพิธีพระราชทานเพลิงสรีรสังขารพระเทพวิทยาคม หรือ หลวงพ่อคุณ ปริสุทโธ อดีตเจ้าอาวาสวัดบ้านไร่ จังหวัดนครราชสีมา ณ พุทธมณฑลอีสาน จังหวัดขอนแก่น เป็นการนำแนวคิดนี้มาประกอบพิธีกรรม โดยการสร้างเมรุเผาศพ นกหัสติลิงค์ในพิธีพระราชทานเพลิงสรีรสังขาร ด้านการศึกษาข้อมูล ได้ทำการสำรวจวรรณคดีโบราณ โดยเฉพาะในภาคอีสาน ในการจัดพิธีกรรมการเผาศพพระเถระชั้นผู้ใหญ่ให้เป็นที่ไปตามธรรมเนียมประเพณี ที่เหมาะสมดั่งงาม เมรุลอยนกหัสติลิงค์ ด้านการออกแบบ มีการถอดอัตลักษณ์ของหลวงพ่อกุณ จากความเรียบง่าย สู่งานศิลปะสีขาวสะอาดบริสุทธิ์ (เปลว สีเงิน, 2562) เปรียบกับหลักธรรมในคัมภีร์ ว่าด้วยการทำความดีพร้อม ด้วยกาย วาจาและใจ กล่าวคือ “บุคคลผู้ประกอบด้วยกุศลกรรมบถ 10 ประการนี้ ลุกขึ้นจากที่นอนแต่เช้าตรู่ ถึงแม่ไม่บ่าเรอไฟ ก็เป็นผู้สะอาดอยู่นั่นเอง ถึงแม่ไม่บ่าเรอไฟก็เป็นผู้สะอาดอยู่นั่นเอง” และข้อความในจันทสูตร พระไตรปิฎก เล่มที่ 24 ข้อที่ 165 หน้าที่ 238-242 ว่า

“จุนทะ ความสะอาดทางกายมี 3 อย่าง ความสะอาดทางวาจามี 4 อย่าง ความสะอาดทางใจมี 3 อย่าง โดยบุคคลผู้ประกอบด้วยกุศล กรรมบถ 10 ประการนี้ ลุกขึ้นจากที่นอนแต่เช้าตรู่ ถึงแม่จับต้องแผ่นดิน ก็เป็นผู้สะอาดอยู่นั่นเอง ถึงแม่ไม่จับต้องแผ่นดิน ก็เป็นผู้สะอาดอยู่นั่นเอง...ข้อนี้เพราะเหตุไร เพราะว่ากุศลกรรมบถ 10 ประการนี้เป็นความสะอาดด้วยเป็นตัวทำให้สะอาดด้วย จุนทะ ก็เพราะเหตุแห่งการประกอบด้วยกุศลกรรมบถ 10 ประการนี้ เทวดาทั้งหลายย่อมปรากฏ มนุษย์ทั้งหลายย่อมปรากฏ หรือว่าสุคติอย่างใดอย่างหนึ่งแม้อื่นจึงมี” (มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539)

หลักธรรมที่นำมากล่าวอ้างนี้ล้วนตรงตามศีลวัตรปฏิบัติ และเป็นอัตลักษณ์ของหลวงพ่อกุณ ปริสุทโธ จากความเรียบง่าย สู่งานศิลปะเมรุนกหัสติลิงค์สีขาวสะอาดบริสุทธิ์ เปรียบกับหลักธรรมในคัมภีร์ ว่าด้วยการทำความดีพร้อม ด้วยกาย วาจาและใจผ่านงานศิลปะที่พิพิธภัณฑสถานหลวงพ่อกุณวัด

บ้านไร่พบว่า สถานที่จัดงานและงานศิลปะทุกชิ้นล้วนแต่สร้างเป็นสีขาวล้วนทั้งหมด เช่น รูปปั้นช้างสี ขาวมี 4 งา ขณะที่หัวของนกหัสติลิงค์สีขาวก็เป็นช้าง 4 งา ศิลปะไทยโบราณ อาทิ เขียน แกะ สลัก ปั้น ปูน รัก หุ่น บุ กิ่ง หล่อ สำหรับโครงสร้างตัวนกจัดสร้างจากไม้เนื้อแข็ง สูง 22.6 เมตร นำไม้ไผ่ มาทำโครงด้านนอก และใช้กระดาษสีขาวมาพับประกอบขึ้นเป็นตัวนกซึ่งต้องใช้กระดาษสีขาวเป็น จำนวนมากที่ต้องให้เป็นรูปนกขนาดใหญ่ซึ่งทั้งหมดจะถูกเผาพร้อมกับร่างหลวงพ่อบนวันที่ทำพิธีกรรม เผาศพ ประดิษฐานบนฐานแปดเหลี่ยม กว้าง 16 เมตร ประกอบด้วยนาคที่มีความยาว 5 เมตร 12 ตน และรายล้อมด้วยสัตว์หิมพานต์ 32 ตน ที่น่าสนใจก็คือ นอกจากขนาดใหญ่และความงดงามที่สุด ของเมรุลอยแล้ว นกหัสติลิงค์ที่ประกอบเมรุลอยนี้ ล้วนแต่สร้างเป็นสีขาวล้วนทั้งหมด ซึ่งแสดงให้เห็น ถึงความสะอาดบริสุทธิ์ในศีลวัตรปฏิบัติของพระเถระชั้นผู้ใหญ่ที่ได้รับการยกย่องถึงคุณงามความดีที่ อย่างหาที่สุดไม่ได้ที่บรรดาศิษยานุศิษย์และผู้ที่น่าบิณฑบาตให้ด้วยใจรักและความศรัทธาอย่างยิ่งยวด

ขณะที่ประติมากรรมนกหัสติลิงค์ที่ครอบโลง 1 และ 2 อยู่ เมื่อทำพิธีเผาศพแล้วร่างของ หลวงพ่อคุณ ปรีสุทโธ จะอยู่ในโลงสแตนเลสกันเปลวไฟ และโลงจะล็อก เพื่อไม่ให้ผู้ใดสามารถเข้าถึง ถ้ำกระดูกของหลวงพ่อกุณได้ ตามประสงค์ของหลวงพ่อกุณ และยังมีพิธีกรรมย่อยในงานอีก คือ พิธีกรรมนางสีดาฆานกหัสติลิงค์ ผู้สืบเชื้อสายนางสีดา เป็นความเชื่อที่เป็นตำนานของชาติพันธุ์ไทย เพราะชาติพันธุ์ไทยไม่ใช่สยามอย่างเดียว แต่ยังมีคนไทยที่อยู่ในหลายพื้นที่เรียกเป็นชนเผ่าต่าง ๆ ดังนี้ คือ ในดินแดนล้านนา, ไทยลื้อ, ไทยดำ, ไทยแดง, ไทยด่อน (เพ็ญสุภา สุขคตะ, 2562) และจาก งานวิจัยพบว่ากลุ่มชาติพันธุ์ไทยเหล่านี้ เมื่อเจ้านายผู้ใหญ่สิ้นพระชนม์ หรือพระเกจิที่มีชื่อเสียง เหมาะสมเพียงพอสมณศักดิ์ ก็จะสร้างนกหัสติลิงค์ตามตำนาน และตามตำนานนั้นก่อนที่จะเผาศพ ผู้ตายจะต้องมีพิธีกรรมการรำของนางสีดาก่อนจะฆานกหัสติลิงค์เป็นประเพณีโบราณสืบทอดมา ยาวนานถึง 200 ปีซึ่งมีบันทึกไว้ว่า นางสีดาในรุ่นก่อน ๆ ได้ฆานกหัสติลิงค์มาแล้วไม่ต่ำกว่า 50 ตัว ส่วนนางสาวเมทินีผู้สืบทอดคนล่าสุดได้ทำพิธีรำฆานกหัสติลิงค์มาแล้ว 1 ตัว และในงานพิธี พระราชทานเพลิงศพหลวงพ่อกุณจึงเป็นการประกอบพิธีฆานกหัสติลิงค์เป็นครั้งที่ 2 ในชีวิตของการ สืบทอดเชื้อสายนางสีดาที่มีอยู่ในเฉพาะในจังหวัดอุบลราชธานีเท่านั้น (ผู้จัดการออนไลน์, 2562)

3. วิเคราะห์รูปแบบการใช้นกหัสติลิงค์ในงานเผาศพในภาคอีสาน พิธีเมรุนกหัสติลิงค์ การ เผาศพ จึงสะท้อนให้เห็นความสามัคคีพร้อมเพรียง และความอุตสาหะวิริยะ และเป็นการยกย่องเชิดชู เกียรติทั้งแก่ผู้ตายและผู้มีชีวิตอยู่โดยเฉพาะชีวิตหลังความตาย ความเชื่อนกหัสติลิงค์ สามารถนำดวง วิญญาณของผู้ตายไปสู่สวรรค์ได้ ลักษณะของวัฒนธรรมที่แฝงไว้ซึ่งอำนาจในการควบคุมสังคมกลุ่ม หนึ่ง ใช้นกหัสติลิงค์ การผูกสร้างวาทกรรมเพื่อควบคุม อาศัยสังคมวัฒนธรรมในการประกอบ ความหมายของนกหัสติลิงค์ การรับใช้สังคมวัฒนธรรมทั้งนี้เพราะในปัจจุบันค่าใช้จ่ายโดยรวมของการ ทำนกหัสติลิงค์แต่ละตัวราคาไม่น้อยกว่าหนึ่งถึงสองแสนบาท การปรับเปลี่ยนพิธีกรรมการปลงศพ แบบนกหัสติลิงค์ดังกล่าวข้างต้น สะท้อนภาพที่ชัดเจนว่าพิธีกรรมการเผาศพกำลังถูกปรับเปลี่ยน

เพื่อให้เข้ากับบริบททางสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นก็คือ พิธีกรรมการเผาศพนี้เริ่มไม่ผูกขาดเฉพาะ “เจ้า” กับ “พระ” ดังในอดีต ฉะนั้น โอกาสที่จะมีคนจัดพิธีกรรม “ขึ้นนกง” หัสติลิงค์เมื่อเสียชีวิตไปแล้วจึงปรากฏมากขึ้น โดยเฉพาะพระพุทธรูปศาสนาในอีสานเป็นศาสนาที่หลอมรวมเข้ากับวัฒนธรรมประเพณีเดิม ความเชื่อความศรัทธาเดิม ๆ ของชาวอีสานได้อย่างผสมกลมกลืนและสะท้อน ออกมาในรูปแบบของพิธีกรรมต่าง ๆ ซึ่งการประกอบพิธีกรรมการเผาศพนั้นต้องอาศัยความร่วมมือร่วมใจของคนในชุมชนเพื่อให้สังคมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันโดยเฉพาะคุณค่าความสำคัญในแต่ละด้าน ดังนี้

1) ด้านสังคม งานพิธีเผาศพ-นกงหัสติลิงค์ ในงานศพชาวอีสานจะมาช่วยงานเสมือนหนึ่งเป็นญาติของตัวเอง และถือว่าผู้มาร่วมงานทุกท่าน ล้วนทำด้วยความกตัญญูกตเวทิตา การมาร่วมแรงใจแสดงออกซึ่งความมีน้ำใจไมตรีที่ดีและเอื้อเฟื้อต่อกันสะท้อนให้เห็นสังคมที่อยู่ร่วมกันแบบพึ่งพาอาศัย แสดงให้เห็นถึงความสามัคคี สะท้อนถึงสังคมไทยที่เป็นสังคมพุทธ กล่าวคือ เมื่อเห็นคนทำดีเป็นประโยชน์ต่อสังคมส่วนรวม ก็จะได้รับยกย่องได้รับการประกาศเกียรติคุณจากสังคม เช่นเดียวกับหลวงพ่อกุณ ที่ท่านได้อุทิศตนเพื่อพระพุทธศาสนาจนวาระสุดท้ายของชีวิต

2) ด้านศิลปวัฒนธรรม ในพิธีเผาศพ นกงหัสติลิงค์ถือเป็นเอกลักษณ์เฉพาะของชาวอีสาน และก็สืบทอดกันมายาวนานนับร้อยปี เป็นความเชื่อที่ฝังรากลึก ในวิถีชีวิตของคนอีสาน มีพระภิกษุมรณภาพลงจะต้องจัดงานศพขึ้น เพื่อเป็นการไว้อาลัยแก่ผู้ตายอย่างสมเกียรติ เพราะความเชื่อของชาวอีสานนั้นมีหลายอย่างที่ต่างทำให้ถูกต้องตามแบบประเพณี

3) ด้านคุณธรรม งานพิธีเผาศพ-นกงหัสติลิงค์ เป็นเวทีประกาศยืนยัน “บุญญาบารมีของคนตาย” ในบรรยากาศงานเป็นการประกาศเกียรติคุณของพระสงฆ์ดี แสดงถึงพระพุทธศาสนาที่ดีที่เจริญคนตายมีคุณธรรมที่ควรเอาเป็นตัวอย่าง เช่น หลวงพ่อกุณ ท่านมีเมตตากรุณาแก่ทุกคนที่ได้พบเห็น ไม่เลือกว่าจะยากดีมีจนท่านก็เมตตากรุณาเท่าเทียมกันหมด จึงนับเป็นแบบอย่างที่ดีได้นอกจากนี้พิธีปอยล้อยังใช้เป็นเวทีเพื่อประกาศข่าวสารยืนยัน “บุญญาบารมีของคนเป็น” อีกด้วย ซึ่งจะทำให้คนที่มีชีวิตอยู่ไม่ประมาทในการดำเนินชีวิต ต้องรู้จักสร้างความรู้จักความกตัญญูต่อผู้มีพระคุณ รู้จักเสียสละบริจาคแบ่งปัน รู้จักการให้สิ่งที่เป็นประโยชน์แก่สังคม และรู้จักรักษาศีลภาวนา สิ่งเหล่านี้ล้วนมาจากผู้ที่มาร่วมงานได้มาพบ และได้รับความสุขใจปลาบปลื้มยินดีที่ได้เห็นคุณค่า ของประเพณีโบราณ

4) ด้านการศึกษา งานพิธีกรรมเผาศพ-นกงหัสติลิงค์ เป็นการรวบรวมข้อมูลเพื่อการศึกษาให้กับเยาวชนรุ่นหลังได้ศึกษานั้น นับได้ว่าเป็นสิ่งที่ดีงามเพราะเป็นการให้ทุกคนรู้จักความสามัคคีในหมู่คณะ เป็นการเสียสละไม่เห็นแก่ตัว และยังเป็น การสร้างความดีในทางคุณธรรมเพราะประเพณีพิธีกรรมเผาศพนี้ ทำให้ได้ผู้ที่ ยังไม่เข้าใจจุดประสงค์ของการจัด หรือแม้กระทั่งพิธีการขั้นตอน ได้

ศึกษาหาความรู้ความเข้าใจ ในขั้นตอนพิธีกรรมนั้น ๆ ได้อย่างเข้าใจ และคงไว้และสืบสานวัฒนธรรม พิธีกรรมเผาศพ-นกหัสติลิงค์ ที่ทรงคุณค่าอย่างหาที่อื่นใดเสมอเหมือนไม่ได้เลย

บทสรุป

ความเชื่อของชาวอีสานนั้น มาจากความเชื่อทางพระพุทธศาสนา คือความเชื่อเรื่อง ผลกรรม ตีกรรมชั่วเป็นผลพวงมาจากอดีตชาติเนื่องปัจจุบัน เป็นพิธีกรรมของสังคมส่วนรวม เป็นขนบธรรมเนียมประเพณี วิถีปฏิบัติที่ผู้คนในสังคมมีส่วนร่วมเป็นเจ้าของร่วมกัน มิใช่เรื่องเฉพาะของบุคคลใดบุคคลหนึ่ง หรือครอบครัวกลุ่มญาติกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งเท่านั้น หากแต่พิธีกรรมเผาศพ ถูกถือเป็นวัฒนธรรมของชุมชนที่คนในชุมชนต้องประพฤติปฏิบัติตาม เพื่อคงไว้ซึ่งวัฒนธรรมแก่คนรุ่นหลัง ทุกคนจะต้องเข้ามาเกี่ยวข้องด้วยเสมอ พิธีกรรมเผาศพนี้ จึงเป็นการส่งเสริมการเรียนรู้ร่วมกันของชุมชน ของคนเข้าร่วม ของเจ้าภาพตลอดจนถึงระเบียบพิธีขั้นตอนต่าง ๆ พิธีกรรมการสร้าง เมรุนกหัสติลิงค์นี้ จะเห็นการทำบุญโดยยึดพระภิกษุสงฆ์เป็นศูนย์กลางเป็นแหล่งหรือเป็นฐานในการสร้างกุศลนอกจากจะทำให้บุญสำเร็จด้วยดีแล้ว และยังเป็นการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาไปในตัวอีกด้วย หากผู้ตายมีส่วนบุญที่ตนจะได้รับทางอื่น บุญกุศลที่บุคคลได้บำเพ็ญในครั้งนี้ ผู้กระทำความดีนั้นย่อมได้รับเป็นส่วนของตนอีกด้วย เพื่อเป็นการแสดงออก ซึ่งความกตัญญูตเวทีแก่ท่านเหล่านั้นด้วย หากผู้ตายไม่เคยทำความดีให้แก่เราก็เป็นการแสดงออกถึงความกตัญญูตเวทีต่อพระภิกษุสงฆ์ ในพระพุทธศาสนา ในฐานะท่านเป็นสมมติสงฆ์ ทำหน้าที่แทนพระอริยสงฆ์องค์หนึ่งในพระรัตนตรัย ที่เป็นที่พักพิงของชาวพุทธศาสนิกชนและเป็นผู้กำขะตกรรมของพระพุทธศาสนาโดยตรง ถ้าพระภิกษุสงฆ์ยังมีอยู่ตราบใด พระพุทธศาสนา ก็ยังคงมีอยู่ ตราบนั้นการปลุกฝังประเพณีที่ดีงามและเป็นวัฒนธรรมท้องถิ่น ให้กับเยาวชนรุ่นหลังได้ศึกษานั้น นับได้ว่าเป็นสิ่งที่ดีงาม เพราะเป็นการให้ทุกคนรู้จักความสามัคคีในหมู่คณะ เป็นการเสียสละไม่เห็นแก่ตัว และยังเป็นการสร้างคุณธรรม เพราะพิธีกรรมเผาศพเมรุนกหัสติลิงค์นี้ ทำให้ได้ผู้ที่ยังไม่เข้าใจ จุดประสงค์ของการจัด หรือแม้กระทั่งพิธีกรรมขั้นตอน ได้ศึกษาหาความรู้ ความเข้าใจ ในขั้นตอนนั้น ๆ เพราะกว่าจะได้มาเป็นพิธีกรรมงานสร้างเมรุนกหัสติลิงค์ที่ยิ่งใหญ่อยู่หลังการและสวยงามตระการตานั้น ต้องใช้ความพร้อมเพรียง การร่วมแรงร่วมใจของประชาชนชาวอีสาน ในความเชื่อความศรัทธาอย่างแรงกล้าในพระพุทธศาสนาและความเชื่อที่ว่า อันความดี ย่อมนำพาคนดีมีศีลธรรม ไปสู่ในสุคติภพสวรรค์ อันเป็นความปรารถนาสูงสุดได้หรือไม่ นั่น เป็นสิ่งที่มนุษย์เราไม่สามารถจะรู้ได้เลย นอกเสียจากว่ามนุษย์นั้นจะต้องไปค้นหาความจริงด้วยตนเองในชีวิตหลังความตายและจะต้องตายจากโลกนี้ไปแล้วเท่านั้น

เอกสารอ้างอิง

กาญจนา ชินนาค. (2549). *นกหัสติลิงค์การวิเคราะห์ในเชิงมานุษยวิทยา*. อุบลราชธานี: งานวิจัย

26 วารสารวิชาการสถาบันพัฒนาพระวิทยากร ปีที่ 4 ฉบับที่ 2 (กรกฎาคม-ธันวาคม 2564)

มหาวิทยาลัยราชภัฏอุบลราชธานี.

ทิดหมู มั๊กม่วน. (2563). *ตำนานนกหัสดีลิงค์*. สืบค้นเมื่อวันที่ 25 มีนาคม 2564 จาก

<https://www.isangate.com/new/31-art-culture/tradition/448-nok-hasa-dee-link.html>.

ธีรานันท์. (2550). *การตายและพิธีการทำบุญศพ*. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บริษัทสหธรรมิก จำกัด.

ธีรภาพ โลหิตกุล.(2562). จาก “สี่หีบสี่” ถึง “หัสดีลิงค์” สัตว์ศักดิ์สิทธิ์ในพิธีศพสูงศักดิ์. สืบค้นเมื่อวันที่ 25 มีนาคม 2564, จาก <https://e-shann.com/author/user55>.

บรรจง จิตตกร. (2559). *คองสิบสี่ในวรรณกรรมและวิถีชีวิต* (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาและวรรณกรรมไทย). มหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม.

บุญพิทักษ์ เสนิบุรพทิศ. (2562). *เมรุนกหัสดีลิงค์ และความเชื่อเกี่ยวกับพิธีกรรมหลังความตายในอีสาน*. จาก https://www.silpa-mag.com/culture/article_26850SILPA-MAG.COM.

ปรีชา พิณทอง. (2532). *สารานุกรมภาษาอีสาน-ไทย-อังกฤษ*. กรุงเทพมหานคร: ด่านสุทธาการพิมพ์.

ประคอง นิมมานเหมินท์. (2560). *พิธีทำขวัญข้าวทำขวัญควายของคนไทย*. กรุงเทพมหานคร: สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

เปลว สีเงิน. (2562). *เมรุลอยนกหัสดีลิงค์” เพื่อหลวงพ่อกุณ ความเชื่อนำวิญญาณไปสู่สรวงสวรรค์/โลงลือกร3ชั้นป้องกันนำเจ้ากระดูกออกไป*. สืบค้นเมื่อวันที่ 25 มีนาคม 2564, จาก <https://www.thaipost.net/main/detail/26043>.

พระพุทโธสาจารย์. (2556). *วิสุทธิมรรค*. แปลโดย คณาจารย์มหามกุฏราชวิทยาลัย. พิมพ์ครั้งที่ 13. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

พระครูอุทัยปริยัติโกศล (เสถียร ยอดสังวาลย์). (2558). *ปริศนาธรรมเกี่ยวกับประเพณีการตายของภาคอีสาน* (วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระอริยานุวัตร เขมจารีเถระ. (2536). *คติความเชื่อของชาวอีสาน*. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย.

พญาลีไทย. (2546). *ไตรภูมิภพหรือไตรภูมิพระร่วง ฉบับตรวจสอบชำระใหม่*. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร.

เพ็ญสุภา สุขคตะ. (2562). เปิดตำนาน-ความหมาย ‘ปราสาทนกหัสดีลิงค์’ ปลงศพเจ้า เผาศพพระในวัฒนธรรมล้านนา-ล้านช้าง. *มติชนสุดสัปดาห์*. ฉบับวันที่ 28 มกราคม - 3 กุมภาพันธ์ 2562. สืบค้นเมื่อวันที่ 25 มีนาคม 2564, จาก

https://www.matichonweekly.com/column/article_166149.

ผู้จัดการออนไลน์. (2562). เปิดตำนาน “นกหัสดีลิงค์” พาหนะนำดวงวิญญาณ “หลวงพ่อกุณ” สู่อสูรวงสวรรค์. สืบค้นเมื่อวันที่ 25 มีนาคม 2564, จาก

<https://mgronline.com/local/detail/9620000003414>.

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพมหานคร โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2535). *พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปล ชุด 91 เล่ม*. กรุงเทพมหานคร :

โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

- มนตรี โคตรคันทา. (2561). *สู่ขวัญเด็กน้อย-IsanGate :ประตูสู่อีสานบ้านเฮา*. สืบค้นเมื่อวันที่ 25 มีนาคม 2564, จาก <https://www.isangate.com/new/sukwan/356-sukwan-6.html>.
- สมชาติ มณีโชติ. (2556). “คติเรื่องนกหัสดีลิงค์และรูปแบบทางศิลปกรรม”, ใน *เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง ศิลปะอีสานกับกระแสการเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรม*.
อุบลราชธานี : คณะศิลปประยุกต์และการออกแบบ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี.
- สุภาพรรณ ณ บางช้าง. (2552). จักกวาฬที่ปณี: ลักษณะเด่น ภูมิปัญญา และคุณค่า. *วารสารอักษรศาสตร์ ฉบับความหลากหลายทางภาษาและวรรณกรรม* 38(1), 1-30.
- สุจิตต์ วงษ์เทศ. (2562). ขวัญ จับต้องไม่ได้ มองไม่เห็น ความเชื่อมากกว่า 3,000 ปีมาแล้ว (มติชนออนไลน์). สืบค้นเมื่อวันที่ 5 มีนาคม 2564, จาก https://www.matichon.co.th/prachachuen/daily-column/news_1364834.
- Chanyut Suphakunpinyo. (2562). *มรดกธรรมหลวงพ่อกุณ ชนะกิเลสผ่านพิธี ผ่านนกหัสดีลิงค์*. สืบค้นเมื่อวันที่ 2 มีนาคม 2564, จาก <https://news.thaipbs.or.th/content/277336>.

